

Dr. Milovan Pissarri,
Centar za primenjenu istoriju

Beleške o istoriji logora Topovske šupe u Beogradu: avgust - novembar 1941.

Uvod

Nakon brze pobede na zapadnom frontu, 22. juna 1941, Hitlerova vojska okrenula se ka istoku i velikom brzinom počela da napreduje prema Moskvi. Napadom na Sovjetski Savez, počelo je sistematsko uništenje jevrejskog naroda.

Do tada, naime, iako je bila jasna ideja da, na neki način, treba iskoreniti jevrejsko „strano telo” iz Evrope, još nije bio formulisan plan o totalnom istrebljenju jevrejskog naroda. Nacistički vrh se oko njegove sudbine i dalje dvoumio: najpre su ga progonili izvan granica Trećeg rajha, zatim je bilo reči o mogućnosti njegovog masovnog preseljenja na Madagaskar, a kasnije o stvaranju posebne teritorije u Poljskoj gde bi se naselili svi evropski Jevreji i gde bi doživotno živeli kao sluge u službi Nemačke. Iako su među prvima na udaru nacističkih vlasti bili upravo poljski Jevreji, tek s napadom na Sovjetski Savez počelo je istrebljenje svih Jevreja istočne Evrope.

Nepuna dva meseca posle početka ofanzive na Sovjetski Savez, snage Vermahta okupirale su sve zemlje od Estonije do Ukrajine. Narednih meseci, do početka decembra, prodor je već stigao na dvadesetak kilometara od glavnog grada Sovjetskog Saveza na severu, kao i do Azovskog mora na jugu. U međuvremenu, Ajnzacgrupe, odnosno specijalne jedinice sastavljene od SS-a i policije, uz pomoć

domaćih kolaboracionista, efikasno su obavljale svoj zadatak koji je, između ostalog, uključivao i pokolj jevrejskog stanovništva u istočnoj Evropi. U litvanskom gradu Kovno, litvanske snage su, pod nadzorom Ajnzacgrupa, već u junu, u raznim pogromima pobile više od 5.000 Jevreja, dok je u blizini grada Vilnjusa, na mestu poznatom kao Ponari, u prvoj polovini jula 1941, streljano oko 5.000 Jevreja. Do kraja godine, njihov broj će se popeti na oko 48.000. U susednoj Letoniji, po nalogu Ajnzacgrupe, „Zonderkomando Arajs“, specijalna jedinica sastavljena od Letonaca počela je opšti napad na Jevreje i marljivo vršila masovne pokolje: do oktobra 1941, već je bilo ubijeno oko 34.000 Jevreja, dok je 30. novembra i 8. decembra u Rumbuli, šumi u blizini Rige, od istih jedinica stradalo 25.000 Jevreja. Slično je bilo i na ostalim okupiranim teritorijama SSSR-a, a među najpoznatijim događajima iz tog doba Holokausta svakako je masovni pokolj u Babijem Jaru, mestu u blizini ukrajinskog grada Kijeva, kada su, 29. i 30. septembra, Nemci i Ukrajinci pobili 33.771 kijevskog Jevreja¹ u odmazdi zbog gubitaka pretrpljenih u eksploziji nekoliko dana ranije.

Masovni pokolji Jevreja vršeni su i u nekim od satelitskih država u kojima su domaći fašisti uživali punu autonomiju u mnogim aspektima, pa i po pitanju Jevreja. U gradu Iasi, rumunska policija i žandarmerija su, 28. i 29. juna, pobili preko 13.000 Jevreja, dok je u Odesi, između 22. i 24. oktobra, rumunska vojska, u znak odmazde zbog napada na glavni štab tokom kojeg je ubijeno 67 osoba, među kojima i vojni guverner grada Odese, pobila između 25.000 i 34.000 Jevreja. Istovremeno, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ustaše su pokupile veće grupe Jevreja iz Zagreba, Bihaća, Karlovca, Sarajeva i drugih gradova i ubile ih, većinom u logoru Jadovno, ili

¹ O Holokaustu u Istočnoj Evropi videti: Christopher R. Browning, *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, HarperCollins, New York, 1992; Martin Gilbert, *The Holocaust – The Jewish Tragedy*, William Collins Sons & Co. Limited, London, 1986; Ilya Ehrenburg - Vasily Grossman (prir.), *The Black Book*, Holocaust Library, New York, 1981; Patrick Desbois, *Holocaust by Bullets. A Priest's Journey to Uncover the Truth behind the Murder of 1.5 Million Jews*, Palgrave MacMillan, London, 2008.

na ostrvu Pag, pre nego što je, 20. avgusta 1941, počeo da radi zloglasni logor Jasenovac².

U tom periodu, Jevreji se i u Srbiji nalaze na rubu egzistencije. Od početka okupacije, aprila 1941, već su pod strogom kontrolom Gestapoa i srpske kolaboracionističke policije koji se zajedno staraju da Jevreji poštuju nacističke propise koji su za njih važili, a među koje spadaju i nošenje žute trake kao i obavezni prinudni rad. Sredinom avgusta, folksdojčeri iz Banata odlučili su da, samoinicijativno, ali s odobrenjem nemačkih okupacionih vlasti iz Beograda, banatske Jevreje proteraju u Beograd. Dok su žene i deca uglavnom bili smešteni po porodicama beogradskih Jevreja ili u improvizovanim prihvatilištima u sinagogi i drugde, za muškarce su nemačke vlasti odredile da budu internirani u nekim od objekata bivše kasarne vojske Kraljevine Jugoslavije na Autokomandi, poznatijim kao „Topovske šupe”. Bio je to nastanak jednog od prvih logora za Jevreje u Drugom svetskom ratu.

Iako o tom prvom periodu Holokausta u Srbiji i, naročito o tom logoru, ne postoje odgovarajuće studije³, zna se da je u toku postojanja logora, od avgusta do novembra 1941, u njemu bilo internirano ukupno oko 5.000 muških Jevreja iz Banata i Beograda kao i 1.500 Roma iz Beograda i okolnih sela. Ubrzo posle njegovog uspostavljanja, logor je dobio funkciju „rezervoara“ talaca određenih za masovna streljanja koja su nemačka vojska i policija vršile kao odmazdu zbog napada narodnooslobodilačkog pokreta koji su bili sve intenzivniji i ozbiljno minirali sigurnost okupacionog i kvislinškog režima u Srbiji. U roku od tri meseca,

² Raul Hilberg, *La destruction des Juifs d'Europe*, tom 1, Foliohistoire, 2006; *Antisemitizam, holokaust, fašizam*, (Zbornik radova), Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1996; Đuro Zatezalo, *Jadovno - kompleksi ustaških logora*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2007.

³ Ova pitanja delimično su razmatrana u naučnim publikacijama posvećenim drugim temama. Videti na primer: Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, ISI, Beograd, 1992; Branislav Božović, *Stradanje Jevreja u okupiranom Beogradu 1941-1944*, Muzej žrtava genocida, Beograd, 2012. O logoru Topovske šupe postoji i članak koji se međutim bavi više topografskim i spomeničkim pitanjima nego istorijskim: Nenad Žarković, *Prolazni logor Topovske šupe*, *Nasleđe*, 2009 br. 10, str. 103-112; Dragan Cvetković, „Logori Topovske šupe i Sajmište kao centralna mesta holokausta u okupiranoj Srbiji - numeričko određenje i kvantitativna analiza”, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2018): 69-92.

bili su streljani svi zatočnici, obično u većim grupama, na stratištima u Jabuci, Jajincima, Rakovici, Deliblatu i drugde⁴.

Do osnivanja logora (april - avgust 1941)

Fragmentarni arhivski tragovi ukazuju na činjenicu da su, već početkom maja 1941, zgrade na Autokomandi bile upotrebljene od strane nemačkih vlasti. Naime, nakon okupacije, postojala je velika potreba za smeštajem nemačkih trupa i ratne opreme. Nove vlasti zaposele su prvenstveno kasarne koje su pripadale vojsci Kraljevine Jugoslavije: u slučaju Topovskih šupa, bile su to "kasarne, garaže, štale, magacin u kojima su bile smeštene: Autokomanda, 2. artiljerijski puk i druge jedinice bivše jugoslovenske vojske"⁵. Budući da je, nakon aprilskog bombardovanja Beograda, stanje bilo prilično loše, nemačke vlasti su, početkom maja, od Tehničke direkcije Opštine grada Beograda tražile da odmah pristupi raščišćavanju zgrade i dvorišta Autokomande⁶. Službenik opštine grada Beograda, tačnije starešina XV rejona (kvarta), nakon uviđaja, opisao je Tehničkoj direkciji stanje u krugu Topovskih šupa:

U krugu "Topovskih Šupa" ima velika količina astala, klupa, ormana, koji izgleda prema dozvoli Nemačke Komande slobodno iznose građani i prisvajaju sebi. Pošto Teh. Direkc. oskudeva u navedenim stvarima, to sam mišljenja da Tehnička Direkcija morala bi poslati smesta kamiona ili kola u "Topovske Šupe" i da uzme za sebe sve, što bi bilo njoj za upotrebu.

Prema pričanju baštovana postoji čak naredba da se drvenarija koja neće biti izneta iz kruga "Topovskih Šupa" da se spali na mestu⁷.

⁴ Videti vebsajt www.killingsites.org.

⁵ Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), Opština grada Beograda (dalje: OGB), 211-V-26, gradsko poglavarstvo Beograd, Vojni otsek, 16. maja 1941. Spisak vojnih ustanova bivše jugoslovenske vojske u oblasti Okružne komande Beograd (Krajskomanandtura).

⁶ IAB, OGB, Tehnička direkcija, k. 1534, Gradsko poglavarstvo Beograd, Upravno odeljenje, Tehničkoj direkciji, 9.5.1941.

⁷ IAB, OGB, Tehnička direkcija, k. 1534, br. 119, Starešina XV rejona Tehničkoj direkciji, 11.V.1941.

Tehnička direkcija tada je odgovorila da treba preneti što više kancelarijskog materijala⁸, jer je očigledno potreba bila velika. Radovi na sanaciji tog mesta trajali su oko mesec dana, a radnu snagu su činili muški Jevreji za koji je prinudni rad bio obavezan već od prvih dana okupacije. Nemačke vlasti su određivale prioritete, odnosno gde treba uputiti grupe prinudnih radnika: u tom periodu Jevreji su najviše radili na raščišćavanju grada od ruševina prouzrokovanih nemačkim bombardovanjem. U organizacionom smislu, opština grada Beograda morala je da vodi računa o svemu. Jevreji su raspoređeni u sedam rejona, na čijem se čelu nalazio starešina koji je rukovodio radovima na terenu pod njegovom nadležnošću. Svaki dan, vođena je evidencija o radnoj snazi na raspolaganju. U ponekad ručno vodenim, posebnim spiskovima, pored svakog imena, znakom “plus” beleženo je ako je dotični tog dana prisutan, odnosno znakom “minus” ako nije, i, u tom slučaju, iz kog razloga⁹.

Za čišćenje velikog prostora u Topovskim šupama angažovana je celokupna jevrejska radna snaga koja je bila na raspolaganju starešini XV rejona, što je značilo da starešina nije više mogao da nastavi sa dodeljenim mu poslovima. U žalbi koji je napisao Tehničkoj direkciji, on navodi da će, prema proceni nemačkog komandanta, ti Jevreji na radu u Topovskim šupama biti mesec i po do dva (i zato je tražio da mu se dodeli grupa Jevreja iz drugog rejona)¹⁰.

Ono što u tom trenutku niko nije znao, a naročito ne prinudni radnici, jeste da će upravo ta lokacija u roku od tri meseca postati jedan od prvih logora za Jevreje u Evropi. O tom periodu, od maja do avgusta 1941, postoje retke informacije. Ne zna se kad je doneta zvanična odluka o formiranju logora. Međutim, arhivski tragovi govore da je, nekoliko dana pre dovođenja prvih zatočenika, u zgradama koje su

⁸ IAB, OGB, Tehnička direkcija, k. 1534, Tehnička direkcija starešini XV rejona, 12.V.1941.

⁹ O prinudnom radu za Jevreje u Srbiji pod nemačkom okupacijom videti: Milovan Pissarri, *"Video sam Jevreje kako na nosilima prenose leševe": prinudni rad i holokaust u okupiranoj Srbiji*, u Milovan Pissarri, Sanela Schmid (ur.), *Prinudni rad u Srbiji: Proizvođači, korisnici i posledice prinudnog rada. Srbija 1941-1944*, Centar za istraživanje i edukaciju o Holokaustu, Beograd, 2018, str. 12-29; videti takođe grupu dokumenata u IAB, OGB, TD, inv. br. 1534, „dosije Jevreji“, spiskovi Jevreja određenih za prinudni rad na teritorijama I-IX (II) rejona tehničke službe OGB, 17. aprila – 24. maja 1941.

¹⁰ IAB, OGB, Tehnička direkcija, inv. br. 1534, starešina petnaestog rejona Tehničkoj direkciji opštine grada Beograda, 13. maja 1941.

pripadale kompleksu na Autokomandi, a koje su se nalazile u Zvečanskoj ulici, dakle preko puta zgrada u koje će biti internirani Jevreji i Romi, izbio veliki požar. Strahovalo se da je to još jedna sabotaža izvršena od strane komunista, ipak, nakon detaljnog uvida, utvrđeno je da je uzrok bio kratak spoj koji je zapalio slamu skladištenu na tavanu jedne od tih zgrada¹¹. Zna se takođe da je život u tom, inače gusto naseljenom kraju, tekao koliko-toliko normalno. Na tramvajskoj liniji između Slavije i Voždovca, koja je prolazila pored Topovskih šupa, u danima osnivanja logora saobraćalo je 5 tramvaja i, pored redovnih putnika, vozilo se i stotinjak nemačkih vojnika dnevno¹².

Logor (avgust-decembar 1941)

Sredinom avgusta 1941, folksdojčeri iz Banata počeli su s proterivanjem celokupnog jevrejskog stanovništva iz te regije u Beograd, dok su njihovu imovinu prisvojili. Nakon kratkog boravka u tranzitnim logorima u Zrenjaninu, Pančevu i drugde, u grupama su prebacivani brodom do glavnog grada Srbije pod nemačkom okupacijom¹³.

Tu su smešteni u privatne kuće beogradskih Jevreja ili u neke zgrade koje su pripadale jevrejskoj zajednici - aškenaska sinagoga u centru ili zgrada Oneg Šabat na Dorćolu. Ubrzo nakon toga, verovatno zbog mogućnosti da se higijenske prilike pogoršaju, ili da se neki od prinudnih pridošlica priključi partizanskim grupama koje su u tom periodu bile veoma aktivne i u samom Beogradu, nemačke vlasti su naredile interniranje svih odraslih jevrejskih muškaraca iz Banata u novoformirani logor Topovske šupe. Mesto je verovatno izabrano na osnovu ekonomičnosti same lokacije, odnosno postojanja zgrada koje su se brzo mogle prilagoditi novim potrebama.

¹¹ IAB, Uprava grada Beograda (dalje: UGB), 275-Д-V-243.

¹² IAB, OGB, 1534, 18. VIII. 1941, izveštaj šefa odseka tramvaja o rasporedu tramvaja na pojedinim linijama kao i o prevozu nemačkih vojnih lica.

¹³ O Jevrejima u Banatu videti: Božidar Ivković, „Uništenje Jevreja i pljačka njihove imovine u Banatu: 1941-1944“, *Tokovi revolucije*, br. 1 (1967): 373-403.

Nalazio se, kao što je napomenuto, u gusto naseljenom delu grada: na jugu i jugoistoku graničio se sa Marinkovom barom i Jatagan malom, dok se pored njega na severnoj nalazila jedna važna beogradska saobraćajna arterija kojom je redovno saobraćao i pomenuti tramvaj. Obični ljudi tuda su putovali ka centru grada i nazad zbog posla, kupovine, ili jednostavno zbog šetnje. U danima kad je logor bio pun, uslovi veoma teški, a prve velike grupe izvedene na streljanje, grupa viđenijih građana tog kraja napisala je molbu predsedniku poglavarstva grada Beograda u cilju poboljšanja tramvajskog saobraćaja ka gradu i nazad. Tramvajska linija broj 10 prolazila je na svega nekoliko metara od ulaza u logor, a tih meseci bila je i jedina javna veza između centra i velikih periferija - Voždovca, predgrađa Kraljice Marije, Banjice, severne padine Dedinja, Dušanovca, južne padine Pašinog brda i Marinkove bare. Veliki broj radnika, činovnika, đaka raznih škola i drugih svakodnevno su koristili tu liniju¹⁴.

U neposrednoj blizini logora nalazili su se: osnovna škola, stadion na kome su navijači svake nedelje pratili svoj omiljeni tim, kafane, kao i druga mesta koja čine deo uobičajenog društvenog konteksta jednog grada.

Jevreji su iz logora odvođeni na prinudni rad. I dalje su čistili ruševine, radili na istovaru robe na pristaništu, popravljali kanalizaciju i vodovodnu mrežu i slično. Na taj način, Topovske šupe dobile privid mesta zajedničkog prinudnog boravišta, možda i radnog logora, ali još nije bilo jasno da je njihovo postojanje bilo namenjeno uništenju jevrejske muške populacije. Streljanja jevrejskih muškaraca u znak odmazde zbog partizanskih napada počela su još u julu, ali od septembra, nakon uvođenja odnosa 100 talaca za streljanje za svakog ubijenog nemačkog vojnika i 50 za svakog ranjenog, kao i naredbe da za taoce treba uzimati prvenstveno Jevreje i komuniste (kasnije i Rome), razmere nemačkih odmazdi poprimile su novu, zastrašujuću dimenziju. U nekoliko masovnih streljanja početkom oktobra ubijeno je

¹⁴ IAB, UGB, br. 1695.

nekoliko hiljada Jevreja¹⁵. Po okupatorskim matematičkim računicama, trebalo je hitno pronaći još talaca i imati ih na raspolaganju u velikom broju odjednom.

Zbog toga je, 18. oktobra, u logor Topovske šupe dovedena i prva velika grupa muških beogradskih Jevreja, koju su činili oni koji nisu bili sposobni za rad¹⁶. Ubrzo će biti internirani i svi ostali.

U logoru je u proseku bilo do 1.500 zatočenika, a u trenutku poslednjeg hapšenja beogradskih Jevreja, bilo je više od 3.000 ljudi. Uslovi života bili su jako teški, jevrejsko predstavništvo moralo je da ga snabdeva hranom, a svaki pokušaj bekstva kažnjavan je smrću. Malobrojni preživeli u svojim svedočenjima pred jugoslovenskim vlastima nakon kraja rata, opisali su kako su živeli:

O logoru kod Topovskih šupa znam sledeće: odveden sam u logor početkom oktobra 1941. godine. Neko vreme radio sam preko dana van logora, a noću se vraćao u logor na spavanje. Bilo je početkom oktobra oko 1.000 do 1.500 ljudi u logoru. Taj se broj stalno povećavao do 19. oktobra kada su skupili sve muškarce iz Beograda i kada sam ja pobegao, bilo je u logoru najmanje 3.000 do 4.000 ljudi. Stanovali smo u kasarni i u tri do četiri štale. Prostorije su bile toliko pretrpane da se noću jedva moglo ležati. Ljudi su ležali i po hodnicima i po putevima koji su bili ostavljeni za prolaz. Nemci nam nisu dali nikakvih posteljina. Od njih smo dobili jedino slamu i to sasvim nedovoljno. U prvo vreme mogli smo primati od svojih kuća hranu i rublje, ali je ubrzo to bilo zabranjeno. Hrana je bila veoma loša, pa kada je zabranjeno da se hrana donosi od kuće zavladao je prava glad. Posle mog bekstva slušao sam da je sve bilo još mnogo gore. Stražu je čuvala Nedićeva žandarmerija koja je bila isto toliko nečovečna pa često i gora od samih Nemaca. Da bi dokazali svoju odanost Nemcima zabranjivali su nam da činimo i ono što su Nemci inače dopuštali.

Početkom septembra 1941. godine naredili su Nemci da se svi Jevreji jave u Savezu jevrejskih opština, zatim su opkolili zgradu, izvršili pregled legitimacija i veliki broj lica koji su imali bele legitimacije t.j. lica stara i bolesna oslobođena od rada, među kojima je bio i moj otac odveli su u policiju za Jevreje, odatle u logor na

¹⁵ O masovnim streljanjima videti: Milovan Pisarri, „Fragmenti Holokausta u Beogradu“, *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, br. 10 (2015): 183-214.

¹⁶ AJ, 110-593-161, izjava Alfreda Kazesa.

Banjicu, a zatim u logor kod Topovskih šupa. Već septembra meseca i to polovinom septembra 1941. godine odvedena iz logora kod Topovskih šupa prva partija Jevreja većinom stara i bolesna lica, naročito Jevreji iz Banata. Tom je prilikom odveden i otac moga zeta, pa sam ja bio prisutan odvođenju te prve grupe. Nemci su im rekli da ih vode u Austriju na rad. nisu im dozvolili da ponesu ništa od svojih stvari - imali su na sebi samo košulju, pantalone i cipele. Rečeno im je da će sve potrebne stvari dobiti u logoru u koji će biti odvedeni i to da će im se dati naročita uniforma. Obećavano im je da će raditi kod seljaka i da će ih ovi hraniti i to dobro hraniti. Čak je bilo slučajeva da su se pojedinci dobrovoljno javljali na primer sin je pošao dobrovoljno da bi bio sa ocem, brat da bi bio sa bratom itd. Dok sam se ja nalazio u logoru tj, do 19. oktobra Nemci su odveli još dve takve grupe "na rad". Niko od nas nije slutio da Nemci te ljude odvođe u smrt¹⁷.

I još:

Kad sam sproveden sa ostalim mojim drugovima u logor Topovskih šupa na dan 18. oktobra zatekao sam oko 100 Jevreja. To su bili uglavnom neke zanatlije, nekoliko staraca i lekara i uprava (...) Na sam dan 18. oktobra skupljeno je blizu 3.000 Jevreja. U toku sledećih dana produžilo se sa pojedinačnim skupljanjem zaostalih Jevreja u Beogradu i oni su dovođeni u logor u manjim grupama, tako da je u svemu bilo blizu 4.000 Jevreja iz Beograda u logoru kod Topovskih šupa.

Prvih sedam dana svi smo mi iz logora išli na rad oko 6 sati ujutro i vraćali se uveče između 5 i 7 sati. Za ovih prvih sedam dana niko nije bio likvidiran i mogli smo dobijati hranu iz varoši od svojih srodnika kao i primati kratke posete koje su trajale 5 minuta. Ali već krajem oktobra otpočelo je odvođenje Jevreja iz logora kamionima u većim grupama od 100 do 300. Redovno je uoči odvođenja uveče dolazio Štrake ili neko drugi iz Gestapoa odnosno jevrejske policije i izdavao naređenje koliko Jevreja treba da se spremi za put sutra dan ujutro. Sami Jevreji iz uprave bili su dužni da odrede lica koja će sutra dan ići na put odnosno streljanje i zatim je neko od Jevreja iz uprave uveče prozivao odnosno saopštavao onim Jevrejima koji su trebali da idu na put. Ujutro već oko 6 sati stizalo je od 3 do 6 kamiona i obično oko 9 časova natovareni svaki sa po 40 do 50 Jevreja odlazili su u pravcu Pančeva. Koliko smo mi mogli u logoru da se obavestimo kamioni su vozili do

¹⁷ Jevrejski istorijski muzej (dalje: JIM), k. 24, 2a-1/2, izjava Alta Kalmana.

skele na Dunavu kod pančevačkog mosta, tu ih istovarali i zatim se vraćali prazni u Beograd. Zatim smo bili čuli da su svi ti Jevreji streljani nege pored puta između sela Jabuke i Pančevačkog rita u blizini nekog aerodroma. Kad su odvođene manje grupe iz logora onda su obično dozvoljavali da se ponesu lične stvari, dok prilikom odvođenja većih grupa to nisu dozvoljavali, mada i to nije uvek tako bilo. Odvođenje Jevreja vršeno je kamionima preduzeća Ferberajšaft. I tako je to išlo sve do moga bekstva iz logora 11. novembra, kada je u svemu ostalo u logoru najviše oko 200 do 300 Jevreja.

Za svo vreme dok sam bio u logoru kod Topovskih šupa nismo dobijali nikakvu hranu od okupatorskih vlasti. Savez jevrejskih opština svakoga dana spremao nam je supu za ručak vrlo slabe hranljivosti i to na svakog otprilike po pola litre. Supa je bila vodenjava, bez masti i sa vrlo malo zaprške. Sem toga neredovno smo dobijali po 150 do 200 grama pšeničnog crnog hleba dnevno, a u početku prvih dana dobijali smo ujutro nezaslađenu crnu kafu.

Naš smeštaj u samome logoru bio je vrlo rđav. Uglavnom smo bili smešteni u dve veće zgrade koje su u prizemlju imale konjušnice a na spratu po dve sobe. Ležali smo jedan do drugoga porebarke gusto zbijeni jedan do drugoga. U konjušnicama pored ležaja na samom patosu bili su izgrađeni od dasaka ležaji u visini konjskih jasli. Kada je izvesan broj Jevreja iz logora bio likvidiran prvih dana novembra meseca, onda su počeli dovoditi kamionima u većim grupama cigane iz Beograda i iz unutrašnjosti i smeštati ih na mesta likvidiranih Jevreja. Cigani su bili grupisani u jednoj konjušnici i jednoj sobi na spratu a bilo ih je oko 1.000. Sećam se da je bilo Cigana iz Požarevca, Vranja, Niša itd. Čim su Cigani stigli odmah su počeli i njih zajedno sa Jevrejima transportovati kamionima na skelu kod pančevačkog mosta. Kada sam ja pobegao iz logora nije bilo više ni jednog Cigana. Prilikom odvođenja Cigana nisu pravljeni nikakvi spiskovi niti su oni pojedinačno po imenu određivani da se sprema za put, nego su ih izdvajali po grupama od 50 do 200. (...).

Prilikom lagerisanja beogradskih Jevreja muškoga pola starijih od 14 god. od 18 oktobra od 1941. god. pa nadalje u logor kod Topovskih šupa nisu oduzimate lične stvari, novac i druge dragocenosti. Međutim logorska nemačka straža vrlo je često upadala u konjušnice i sobe noću i oduzimala satove, nalif pera, novac i druge stvari. To su mahom radili u pijanome stanju uz pucanje iz pušaka. Vrlo je bila česta pojava da se nemačka logorska straža opijala u stražari, orgijala i tako pijana uz

pucnjavu nasrtala na pojedine Jevreje. Bilo je i pojedinih tuča Jevreja, ali su mnogo više tukli Cigane. (...) ¹⁸.

Dok su s jedne strane neke grupe odvođene na streljanje, drugi zatočnici i dalje su upotrebljavani za rad u gradu. Retka svedočenja govore da se rad odvijao i u neposrednoj blizini logora. Početkom novembra 1941, trojica zatočenika iskoristila su tu priliku da pobegnu dok su prenosili građevinski materijal u blizini logora. Njihovo bekstvo nije dugo trajalo: zaustavljeni su nekoliko kilometara od Beograda od strane kolaboracionističkih graničara i predati specijalnoj policiji koja ih je predala nemačkim vlastima ¹⁹.

U tom periodu postojala je jasna linija komunikacije između okupatora i kolaboracionista u cilju efikasnog korišćenja preostale radne snage koja je iz dana u dan nestajala. VII Odsek Specijalne policije je, vodeći kartoteku Jevreja određenih za prinudni rad i organizujući rad po kvartovima, svakog dana morao da zna kojom radnom snagom raspolaže. Morao je i da zna koliko ima Jevreja nad kojima mora da vrši kontrolu. Zbog toga je odsek, posle svakog odvođenja Jevreja iz Topovskih šupa, od nemačkih snaga (najverovatnije od Gestapo-a) dobijao izveštaj o broju odvedenih sa spiskovima imena i prezimena. Na poleđini svakog kartona pisali su tada oznaku LS, „Logor Streljan“, kako bi znali da dotični nije više na raspolaganju u čisto radnom i ekonomskom smislu ²⁰.

Prinudni rad kao maska korišćen je, krajem oktobra 1941, i za interniranje romskog muškog stanovništva Beograda. Naime, i nad Romima su primenjivani rasni zakoni, i oni u tom periodu postali taoci nemačkih snaga koje je trebalo streljati, upravo kao i Jevreje ²¹.

¹⁸ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), 110-593-161 i 162, svedočanstvo Alfreda Kazesa.

¹⁹ IAB, UGB, Specijalna policija (dalje: SP), IV-43/8 k. 279/28

²⁰ AJ, 110-593-160, izjava Salomona Altaraca; i 110-593-154, izjava Moše Simonovića.

²¹ O genocidu nad Romima u okupiranoj Srbiji videti: Milovan Pisarri, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*, Forum za primenenu istoriju, Beograd 2014.

Tih dana, kolaboracionistički agenti policije i žandarmi su, po nemačkom naređenju, budili ukućane i tražili da muški članovi izađu i pođu s njima. Kako ne bi nastala panika, često su se koristili lažnim obećanjima ili objašnjenjima: jedno od češćih bilo je da se sprovodi skupljanje muškaraca radi seče šume na Adi ili na nekom drugom mestu i da to neće trajati dugo²². Ova laž očigledno je izabrana kako bi bila najverodostojnija, pa samim tim i najefikasnija, budući da je upravo u tom periodu opština grada Beograda pristupila seči šume na raznim lokacijama na periferiji zbog velike potražnje stanovništva, izbeglica a i samog opštinskog aparata²³. Za Rome to, dakle, nije bilo preterano čudno budući da su bili navikli da ih vode na rad. O njihovom odvođenju postoje mnoga svedočenja. U jednom od njih, Vukosava Bimbašić opisuje kako je to teklo:

30 oktobra 1941. godine oko 5 sati u jutro u dvorište kuće u ulici Varvarinskoj br. 15 upala su dva policajca srpska. Jedan od njih je bio visok i suvonjav star oko 40 god. a drugi je bio omanji i dešmekast i za tog drugog sećam se da je imao zlatne zube. Oni su došli da pokupe sve muškarce starije iz te kuće i tako su ušli u moji stan u kome smo bili ja i moj muž Bimbašić Vojislav, Ciganin, kome su naredili da se odmah obuče što je on i učinio a zatim su ga povelili sa sobom skupa sa ostalima iz dvorišta a u svemu ih je bilo šestorica. Pošto su ih izveli na ulicu ovoj dvojici žandarma priključila su se još dvojica koja su čekala na ulici pred kućom, a onda su odveli moga muža i ostale u kvart u Ibarsku ulicu, gde su ostali najkraće vreme a potom su ih odveli u Auto komandu gde su se zadržali svega jedan dan, a zatim su koliko sam čula u selo Jabuku kod Pančeva. Dodajem da je mome mužu rekao onaj stariji policajac koji je vršio hapšenje, da će se moj muž odmah vratiti samo dok podpiše u kvartu da će da ide na seču drveta u Adu Ciganliju. Moj muž prilikom odlaska poneo je sobom jedno ćebe i jastuk, dok je na njemu bilo polovno odelo i polovni kaput zimski, moj muž je bio po zanimanju muzikant, star je bio 51 godinu, rođen u selu Crnika, srez Kragujevački, vere pravoslavne, dece nismo imali, niti smo izdržavali nekog drugog (...) ²⁴.

²² AJ, 110-273-31, 43, 147, 434, 470 i dr.

²³ IAB, UGB, k. 214, br. 19743 Poglavarstvo grada Beograda građanstvu Beograda, 25. oktobra 1941.

²⁴ AJ, 110-273-147, svedočenje Vukosave Bimbašić.

Tokom novembra, nakon sto su skoro celokupna jevrejska muška populacija iz Beograda i Banata, kao i veliki broj Roma iz Beograda, internirani u logor Topovske šupe i streljani na stratištima oko Beograda, nove deportacije nisu registrovane (ili barem o tome nema traga). Ono što je poznato jeste da je poslednja grupa Jevreja u logoru, njih oko 200-300, uglavnom zanatlija, korišćena za sanaciju zgrada Beogradskog sajma koje su nemačke vlasti upravo tih dana namenili internaciji jevrejskih i romskih žena i dece²⁵. I oni će, zajedno sa logorašima tog logora, biti ubijeni, uglavnom od marta do maja 1942, upotrebom gasnog kamiona.

²⁵ Milan Koljanin, *Nemački logor...*, str. 52-53.